

УДК 332.33

М.В.Зось-Кіор

Луганський національний аграрний університет, м. Луганськ

ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ АГРОВИРОБНИКІВ УКРАЇНИ І СВІТУ: СУТНІСТЬ, СТАН ТА РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ

В даній статті здійснено аналіз сутності, сучасного стану землекористування аграрних виробників України та світу. Окреслено перспективні аспекти раціонального використання земель сільськогосподарського призначення.

This article analyzes the essence, the current state of land use of agricultural producers in Ukraine and in the world. Perspective aspects of rational use of agricultural land are identified.

Ключові слова: земельні ресурси, аграрні виробники, раціональне використання.

Key words: Land resources, agricultural producers, rational use.

Постановка проблеми. Одним із головних питань, яке потребує вирішення на шляху забезпечення сталого розвитку сільського господарства, є раціоналізація землекористування. Земля є головним засобом виробництва для будь-якого суб'єкта аграрного господарювання, а її раціональне використання – основою для одержання ним високих результатів діяльності.

Таким чином, проблема раціонального використання земельних ресурсів є однією з найактуальніших для агропромислового виробництва і викликає необхідність дослідження та узагальнення її теоретичних основ, що і стало завданням даної публікації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вивченню проблем раціонального використання земельних ресурсів значну увагу приділили такі відомі вчені економісти-аграрники, як І. К. Бистряков, П. П. Борщевський, В. Г. В'юн, В. В. Горлачук, Я. С. Гуков, А. С. Даниленко, Д. С. Добряк, С. І. Дорогунцов, В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблук, В. П. Ситник, В. Г. Ткаченко, В. М. Трегобчук, М. М. Федоров, М. К. Шикун та ін. [1-7, 9] Проте проблема раціонального землекористування в сільськогосподарському виробництві досліджена недостатньо, багато питань не мають вичерпного розкриття й потребують подальших досліджень.

Метою статті є аналіз сучасного стану землекористування в сільськогосподарському виробництві України та світу, окреслення майбутніх тенденцій його трансформації.

Викладення основного матеріалу дослідження. Земельні ресурси є найважливішою частиною природного середовища, невід'ємною та основною умовою суспільного життя та виробництва, а також базисом кредитно-фінансової системи нашої країни – з них формується 95% обсягу продовольчого фонду й дві третини фонду товарів споживання, вони є первинним чинником виробництва та економічного зростання.

За площею сільськогосподарських угідь та ріллі Україна посідає перше місце в Європі. Висока природна продуктивність ґрунтового покриву визначає провідну роль земельного фонду як одного з важливих видів ресурсів економічного розвитку України, її національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави. За даними Держземагенства, земельний фонд України станом на 01.01.2011 року становив 60354,8 тис. га.

На початок 2011 року у всіх власників землі та землекористувачів налічувалося 41576 тис. га сільсько-

господарських угідь, або 68,9% від загальної площі земель України. Площа ріллі становить 32476,5 тис. га або 78,1% від загальної площі угідь. Протягом 1990-2011 рр. площа сільськогосподарських угідь зменшилася на 454,3 тис. га, що пов'язано з відведенням земель підприємствам, установам та організаціям для несільськогосподарських потреб, вилученням земель для створення захисних лісових насаджень, внутрішньогосподарського будівництва, переведення в несільськогосподарські угіддя.

Загальноновизнаними особливостями землі як засобу виробництва є її практична незамінність, неоднорідність, просторова розосередженість, здатність до відтворення, відносна подільність, стабільність розміщення та інші. У сільському господарстві земля виступає не тільки як матеріальна умова існування цієї галузі, але і як активний фактор виробництва – засіб праці. Крім загальної умови і просторового операційного базису, земля тут являє собою і предмет праці, на який людина впливає в процесі виробництва, і знаряддя праці, за допомогою якого людина здійснює виробничий процес.

Багатогранність питань землекористування дозволяє, крім загальноновизнаних особливостей землі, виділити ряд нових, зумовлених інтенсифікацією використання земельних ресурсів. Так, В. С. Шаманаєв пропонує враховувати і такі особливості землі: необхідність, на відміну від інших засобів виробництва, комплексного використання поряд із землею природних факторів (світла, повітря, води, тепла), що потрібні для нормального розвитку рослин; необхідність чергування сільськогосподарських культур і комбінування галузей, у той час як інші засоби виробництва активно сприяють процесу поділу праці; тимчасова залежність, пов'язана з часто повторюваними і тривалими в часі розривами між часом виробництва і робочим періодом, тоді як використання інших засобів виробництва в більшості випадків збігається з робочим періодом, тобто безпосереднім процесом праці. Ф. І. Пальчиков, В. Н. Хлистуєн, деталізуючи особливості землі як засобу праці, виділяють ще таку, як неоднаковість ділянок землі за якістю, вмістом поживних речовин у верхньому шарі тощо. Специфічною властивістю землі як засобу виробництва є здатність її верхнього шару – ґрунту – забезпечувати ріст і розвиток рослин, створювати урожай. Родючість ґрунту визначається здатністю ґрунту нагромаджувати і утримувати вологу, забезпечувати нею рослин, нагромаджувати і транспортувати поживні речовини в доступній для рослин формі. В цій властивості землі на сьогодні тісно пов'язується її природна здатність і результат діяльності людини.

Земля забезпечує виробництво 98% продуктів харчування, захищає і фільтрує нашу питну воду, значно впливає на атмосферу за допомогою виділення різноманітних газів, переробляє поживні речовини, від чого мають вигоду рослини, люди і тварини. Проте в умовах інтенсифікації виробництва та наростаючого антропогенного впливу вона опинилася під загрозою втрати своїх властивостей. Із загальної площі земель світу (14 млрд. га) для сільськогосподарських потреб можна використовувати близько 1,5 млрд. га, що становить 11%, адже переважна частина земель непридатна для сільськогосподарського обробітку. Невикористований резерв земельних ресурсів становить 1,0 млрд. га. Але це не кращі за якістю землі. У резервному фонді залишилися переважно піщані, глинисті, кам'яністі, засолені, надмірно або недостатньо зволожені землі. Проте на даному етапі незворотні втрати продуктивних сільськогосподарських угідь у світі становлять у середньому 15 млн. га на рік. Тому, на думку багатьох вітчизняних та іноземних вчених, у XXI ст. земля буде одним із найдефіцитніших товарів. Не стане винятком й Україна, площа сільськогосподарських угідь якої становить 2,85% від загальної площі придатних для сільськогосподарського обробітку земель світу.

Розглянемо основні причини збільшення дефіциту ґрунту.

Причина перша – зростання чисельності населення. Нині на Землі проживає 6,7 млрд. людей і щотижня їхня чисельність збільшується на 1,5 млн. осіб. За оцінками експертів ООН, до 2050 року на Землі буде 9,2 млрд. людей. Щоб нагодувати всіх, виробництво продовольства треба збільшити на 70%.

На дедалі більшу чисельність людей залишається все менше родючих ґрунтів. У 1950 році з 1 га харчувалося 1,5 особи, в 2000 – 4,2 особи, тоді як у 2050 році вчені прогнозують на рівні 7 людей із розрахунку на 1 га.

Україна належить до країн світу, де рівень сільськогосподарського використання земельного фонду один із найбільших. Забезпеченість земельними ресурсами досить висока, що становило в 2000 році 0,66 га ріллі на душу населення (для порівняння: в Європі – 0,26 га, у світі в цілому – 0,29 га). Проте останніми десятиріч-

чями спостерігається зниження землезабезпеченості. Так, якщо у 1950 році на душу населення припадало 1 га ріллі, то в 1965-му – 0,78 га. У 1996 році даний показник знизився і становив 0,6 га. На думку вчених, у перспективі землезабезпеченість зросте внаслідок зменшення населення країни й становитиме в прогнозованому 2050 році 0,93 га.

Щоденний раціон населення світу має тенденцію до зростання, що зумовлено демографічним вибухом та в свою чергу призводить до збільшення попиту на м'ясо, а отже, й потребу в родючих землях. Виробнича площа для виробництва м'ясної продукції значно більша, ніж для виробництва рослинних продуктів – для виробництва 1 т яловичини – 1,53 га, свинини – 0,82.

Причина друга – зменшення приросту врожайності. Процес скорочення площі орних земель супроводжується повільним зростанням урожайності основних сільськогосподарських культур. Наприклад, урожайність такої культури, як пшениця, з 1961 до 1989 року, за даними ФАО, щороку в середньому збільшувалася на 3,8%, а з 1989 до 1999 року зростання сповільнилося майже вдвічі й ця тенденція зберігається і донині. Як наслідок, продуктивність ґрунтів залишається на колишньому рівні або взагалі знижується, як наслідок, генетичний потенціал сільськогосподарських культур в Україні використовується менш ніж на половину.

З кінця 70-х років минулого століття по теперішній час українські селекціонери змогли підвищити генетичний потенціал озимої пшениці з 60 до 110 ц з 1 га. Водночас фактична врожайність у сільгоспвиробників знаходиться в межах 25-40 ц/га в різні роки. Якщо в 70-х роках реалізація генетичного потенціалу була на рівні 50% від потенційної врожайності озимої пшениці, то в останнє десятиріччя рівень реалізації генетичного потенціалу озимої пшениці у виробничих умовах коливається в межах від 25 до 35%. Така сама ситуація спостерігається і при вирощуванні інших сільськогосподарських культур, що в основному пов'язано із системою удобрення і захисту рослин.

Причина третя – ерозія ґрунту. Водна і вітрова ерозії – найбільш серйозний фактор зниження продуктивності земельних ресурсів, деградації агроландшафтів. У всьому світі втрата земель через ерозії є величезною проблемою, 99,7% продовольчих продуктів вирощується на сільськогосподарських землях і саме 10 млн. га цих земель щорічно втрачаємо у всьому світі через дію ерозії. Сильні дощі вимивають близько 1 мм ґрунту, проте на 1 га це виходить близько 13 т верхніх шарів ґрунту, для відновлення якого природі потрібно близько 20 років. На думку професора Девіда Піментела (учений-агроном Корнельського університету, США) через ерозію ґрунтів за останні 40 років близько 30% орних земель стали неродючими. Щороку через дощі й повені в світі втрачається приблизно 130 млн. га сільськогосподарських угідь.

Згідно з державним обліком земель в Україні нараховується 13,9 млн. га еродованих сільськогосподарських угідь (33,2% загальної площі цих угідь), у тому числі 12,6 млн. га орних земель. У складі еродованих земель обліковується 4,6 млн. га середньо- і сильнозмитих, у тому числі 68 тис. га тих, що повністю втратили гумусовий горизонт. Більше всього еродованих сільськогосподарських угідь знаходиться в Донецькій (70,6% від загальної площі цих угідь), Луганській (61,6%) та Одеській (55,8%) областях. Значні території піддані процесам лінійної ерозії та пов'язаному з нею яроутворенню. Площа ярів становить 157,0 тис. га, а їхня кількість досягає 600 тис. од. Вітрової ерозії систематично піддається понад 5 млн. га, а в роки з пиловими бурями – до 10 млн. га.

Причина четверта – засолення та закислення ґрунтів. Засолення ґрунтів особливо характерне для районів із сухим і спекотним кліматом, проте іноді причиною цього є діяльність людини. Зокрема, через використання систем штучного зрошення й дощування на поверхні ґрунту накопичуються солі, що, в свою чергу, умиртвляє родючі орні землі. Щохвилини через засолення в світі безповоротно втрачається близько 3 га сільськогосподарських земель. Це найпоширеніша причина спустошення родючих ґрунтів.

Сільськогосподарські угіддя України потребують систематичного поліпшення – зрошення на півдні країни, осушення на Поліссі, захисту ґрунтів від ерозії в лісостеповій зоні, зонах мішаних і широколистяних лісів. У цілому по Україні площа зрошуваних земель становить понад 2 млн. га, осушених – близько 3 млн. га.

Науково обґрунтована меліорація земель значно підвищує продуктивність сільськогосподарських угідь. Зрошення збільшує врожайність зернових культур на 15-20 ц/га. У 1,5-2 рази зростає продуктивність земель

при осушенні, а при створенні зрошуваних пасовищ їхня продуктивність підвищується в 3-4 рази. Зі зрошуваних земель з 1 га одержують по 40-50 ц пшениці, 50-60 ц рису.

На меліоративні роботи в Україні витрачаються величезні кошти, проте через недостатню обґрунтованість, нераціональне використання зрошуваних та осушуваних земель продуктивність залишається малою, а в деяких місцях знизилася. Так, за даними Державного агентства земельних ресурсів України 10,7 млн. га (25,8%) сільськогосподарських угідь становлять кислі ґрунти, 2,3 млн. га (5,4%) – солонцюваті й 1,7 млн. га (4,1%) – засолені. Крім того, 1,9 млн. га сільськогосподарських угідь займають перезволожені, 1,8 – заболочені та 0,6 млн. га – кам'янисті.

Нині загрози засолення ґрунту піддається близько третини сільськогосподарських угідь світу, в Європі майже 3,8 млн. га земель перебувають під загрозою.

Серед антропогенних причин підкислення ґрунтів є застосування значних обсягів фізіологічно- і хімічно-кислих добрив та підкислені опади, проте необґрунтовано зменшені норми внесених добрив також негативно впливають на якість ґрунту. Зокрема, на початку 90-х років в Україні щорічно вапнували понад 1,5 млн. га кислих ґрунтів, при цьому в ґрунт надходило близько 5 т/га кальцієвмісних матеріалів. За останні десять років обсяги вапнування зменшено в 26-40 разів, відповідно знизилось і надходження в ґрунт вапнувальних матеріалів. Як наслідок, втрати врожаю на цих ґрунтах сягають 20-40%.

Причина п'ята – зміна клімату. Внаслідок глобального потепління змінюється розподіл випадання опадів і багато регіонів страждають через посуху. А якщо ґрунт тривалий строк залишатиметься без води, то з часом він стане непридатним для обробітку. Водночас у багатьох інших регіонах планети спостерігається надзвичайне випадання опадів, що призводить до затоплень та ерозії ґрунту.

Основні принципи раціонального використання та охорони земельних ресурсів, які є фундаментом державної ідеології та ефективної земельної політики, без яких неможливо здійснювати трансформаційні процеси, відображені в Законі України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 року.

В цьому законі чітко визначено, що власники землі і землекористувачі, суб'єкти земельних прав зобов'язані ефективно використовувати землю за цільовим призначенням, застосовувати природоохоронні технології виробництва, підвищувати родючість землі, не допускати погіршення екологічної ситуації на території внаслідок виробничо-господарської діяльності.

У сучасних умовах стан використання земельних ресурсів не завжди відповідає вимогам охорони, оскільки в результаті антропогенної діяльності порушено екологічно-безпечне природокористування, в першу чергу, порушено допустиме співвідношення площ угідь, зокрема ріллі, пасовищ, сіножатей, земель водного та лісового фондів.

Така господарська освоєність земельного фонду, без належних заходів щодо його охорони і відтворення як виробничого ресурсу та важливої складової навколишнього природного середовища призвела до прогресуючої деградації земель.

Розв'язання проблем, пов'язаних із раціональним використанням і охороною земель, передбачається здійснити шляхом:

- визначення та зменшення площ земель, зайнятих відкритими розробками та кар'єрами, шахтами, відвалами, териконами, які відпрацьовані та передача вивільнених площ для інших видів використання;
- зменшення змиву і розмиву ґрунтів, а також захисту населених пунктів, сільськогосподарських угідь та виробничих об'єктів від підтоплення і затоплення шляхом будівництва нових та реконструкції існуючих протиерозійних, гідротехнічних, берегоукріплювальних, протизсувних та інших споруд, забезпечення їх надійності;
- впровадження ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території;
- впровадження науково обґрунтованих сівозмін, елементів біологізації землеробства, прогресивних технологій збереження та відтворення родючості ґрунтів і ведення землеробства;
- запобігання деградаційним процесам ґрунтового покриву на найбільш ерозійно небезпечних територіях, зокрема на землях сільськогосподарського призначення, консервація деградованих, малопродуктивних та

техногенно забруднених земель;

- створення та відновлення позахисних лісових смуг, захисних лісових насаджень на землях сільськогосподарського призначення (у ярах, балках, на пісках, уздовж берегів річок, водойм та на деградованих і забруднених сільськогосподарських угіддях);

- розроблення схем землеустрою і техніко-економічних обґрунтувань використання та охорони земель з метою визначення перспективи щодо використання та охорони земель та для підготовки обґрунтованих пропозицій у галузі земельних відносин.

Висновки та перспективи подальших розробок. Багатоплановість експлуатації землі як об'єкта господарської діяльності людини, її обмеженість у просторі, незамінність, невідтворюваність висувають на перший план проблему раціонального її використання та охорони. В разі неправильного використання землі, порушень правил агротехніки якість земель знижується, а родючість зменшується, тому сільськогосподарські підприємства повинні застосовувати певні організаційно-господарські, агротехнічні, меліоративні та гідротехнічні заходи щодо землі.

Заходи щодо раціонального використання земель та їхньої охорони дуже різноманітні й повинні здійснюватись комплексно, як єдина система, взаємно доповнюючи один одного і посилюючи дію всіх інших. Тому, передусім, потрібно, щоб кожний клаптик землі, кожне поле мало дбайливого господаря, адже від стану поля залежить не тільки його добробут, а й добробут наступних поколінь аграріїв.

Література:

1. Березюк С.В. Сучасні проблеми землекористування в сільському господарстві / Березюк С.В., Березюк Ю.Б. // Економіка АПК. – 2011. - № 5. – С. 47-53.
2. Бойко Л. М. Регулювання земельних відносин у сільському господарстві : монографія / Бойко Л. М. - К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 316 с.
3. Борщевський П.П. Підвищення ефективності використання, відтворення і охорони земельних ресурсів / Борщевський П.П. та ін. – К. : Наукова думка, 1998. – 240 с.
4. Залуцький І.Р. Організація раціонального використання і охорони земель в умовах здійснення земельної реформи / Залуцький І.Р., Гнаткович Д.І. – Львів : Вид-во ЛАДУ, 2007. – 160 с.
5. Лактіонова Г.П. Проблема раціонального використання земельних ресурсів / Г.П. Лактіонова // Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління : Матеріали 3-ї Міжнар. наук.-практ. конф. - Харків, 2002. - С. 243-245.
6. Петренко Ж.А. Умови та напрямки ефективного використання сільськогосподарських угідь / Ж.А. Петренко // Вісник Полтавської державної аграрної академії. - №4. – 2006. – С. 198-201.
7. Ткаченко В.Г. Восстановит ли Украина статус житницы Европы? / В.Г.Ткаченко : монографія. – К. : «Аристей», 2010. – 196 с.
8. Україна. Закон «Про державний контроль за використанням та охороною земель» № 1708-VI від 05.11.2009 : за станом на 01 квітня. 2012 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – Режим доступу до вид. : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
9. Формування організаційно-економічного механізму управління діяльністю підприємств в умовах глобалізації / Монографія. Під загальною редакцією М. В. Зось-Кіора. – Луганськ : Елтон-2, 2011. – 246 с.